

The technology of executions by NKVD officers in 1937-1938

Viacheslav V. Litynskyi

Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University

PhD student (Ukraine)

e-mail: slavik31litin@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6233-3316>

Abstract.

The purpose of the article is to analyse the processes and methods used by the NKVD officers in the executions in 1937-1938. The author characterises the stages of execution by the NKVD officers in 1937-1938, using materials from archival and criminal cases, examines the peculiarities of the activities of the state security bodies, and reveals the consequences for the perpetrators after their mass executions. **The research methodology** is based on a combination of general scientific (abstraction, analysis and synthesis, generalisation) and special historical (historical-systemic, historical-critical, problematic) methods with the application of the principles of historicism, scientificity and systematicity. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that, using the materials of archival and criminal cases of NKVD officers, the author analyses the methods and procedures, circumstances, conditions of mass executions on the territory of Ukraine in 1937-1938, and reveals the impact of these methods on the psychological state of the Chekists. **Conclusions.** In 1937-1938, the NKVD carried out executions with extremely strict organisation and a clear division of responsibilities. The participants in the process had a specific task, but the common task was to keep the executions secret. The technology of execution was carefully regulated by NKVD Order No. 00447, which established the exact procedure for executions. Regulation, standardisation, secrecy, and the use of physical and moral violence are the main characteristics of the work of NKVD employees during mass executions. The NKVD officers involved in the execution process received special training, which included not only technical skills but also methods of psychological influence on the convicts. In general, the system of state security agencies was designed to maximise efficiency and minimise the risk of information leakage. Each stage of the execution was clearly defined: from the moment of arrest to the final execution. Executions were carried out in specially equipped rooms or in remote areas where maximum secrecy was ensured. Participation in such operations required not only technical skill, but also a high level of psychological stability.

Keywords: execution, NKVD, terror, perpetrator, sentence, technology

Технологія виконання смертних вироків працівниками НКВД у 1937-1938 роках

В'ячеслав Літинський

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

аспірант (Україна)

e-mail: slavik31litin@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6233-3316>

Анотація.

Метою статті є проаналізувати процеси та методи, що використовувалися працівниками НКВД під час виконання смертних вироків у 1937-1938 роках. Автор характеризує етапи виконання розстрілу працівниками НКВД, досліджує особливості діяльності органів державної безпеки, розкриває наслідки для виконавців після виконання ними масових розстрілів. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (абстрагування, аналізу та синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-системного, історико-критичного, проблемного) методів зі застосуванням принципів історизму, науковості та системності. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що, використовуючи матеріали архівно-кримінальних справ працівників НКВД, автор аналізує методи і процедури, обставини, умови виконання масових розстрілів на території України у 1937-1938 роках, розкриває вплив цих методик на психологічний стан чекістів. **Висновки.** У період Великого терору працівниками НКВД смертні вирoki здійснювалися з надзвичайно суворою організацією та чітким розподілом обов'язків. Учасники процесу мали визначене завдання, але спільним було етапмичення розстрілів. Технологія виконання вироків була ретельно регламентована

наказом НКВД СРСР №00447, який встановлював точний порядок проведення розстрілів. Урегульованість, стандартизованість, етапність, використання фізичного та морального насилля є основними характеристиками роботи працівників НКВД під час виконання масових страт. Працівники НКВД, залучені до процесу розстрілу, проходили спеціальну підготовку, що включала не лише технічні навички, але й методи психологічного впливу на засуджених. Загалом система органів держбезпеки передбачала максимізацію ефективності і мінімізацію ризиків витоку інформації. Кожен етап страти був чітко визначений: від моменту затримання до остаточного виконання вироку. Розстріли проводилися у спеціально обладнаних приміщеннях або на віддалених територіях, де забезпечувалася максимальна секретність. Участь у таких операціях вимагала від чекістів не лише технічної вправності, але й високого рівня психологічної стійкості.

Ключові слова: виконавець, вирок, НКВД, розстріл, терор, технологія.

Постановка проблеми. Період Великого терору є не тільки трагічною сторінкою минулого, але й важливим уроком для сучасності, що демонструє усі небезпеки тоталітаризму. Дослідження технологій виконання смертних вироків у 1937-1938 роках є необхідним для розуміння механізмів функціонування радянського тоталітарного режиму, зокрема репресивних органів. Аналіз та систематизація інформації про діяльність НКВД дозволять забезпечити об'єктивніше висвітлення подій терору у науковій літературі та суспільній свідомості.

Метою статті є дослідити та проаналізувати технологію проведення смертних вироків, яку використовували працівники НКВД для реалізації масових репресій під час Великого терору.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Дослідження з тематики виконання працівниками НКВД смертних вироків зосереджується на кількох ключових аспектах. Особливу увагу науковці приділяють детальному аналізу документальних джерел, які стали доступними після розсекречення архівів, що дозволяє відновити точну картину репресивної діяльності НКВД. Збірник документів «Відлуння Великого терору» є фундаментальним джерелом, що містить свідчення виконавців терору щодо процедури виконання розстрілу і загальні особливості виконання смертних вироків (Кокін, 2018). Дослідники О. Бажан та В. Золотарьов приділяють увагу персональним аспектам, зокрема дослідженню біографій виконавців вироків, їхньої діяльності та психологічному стану, висвітлюють персональний склад «розстрільних команд» та їхню роль у процесі репресій (Бажан, Золотарьов, 2014). Слід зазначити, що науковці також розглядають соціально-психологічні механізми, що дозволяють зрозуміти, як звичайні люди ставали виконавцями масових вбивств (Bandura, 1973; McLoughlin, B., McDermott K., 2003). Праця американського дослідника Дж. Воллера є важливим внеском у розуміння цього феномену, оскільки науковець досліджує, як групова динаміка та ідеологічне обґрунтування впливають на поведінку людей (Waller, 2002). Незважаючи на велику кількість праць з цієї тематики, окремо технологія розстрілів не є представленою як цілісне дослідження, а лише є частиною наукових розвідок з історії масових репресій або локальним сюжетом, що зосереджується на розкритті дій чекістів на певній території. Також одним із пріоритетних напрямків дослідження є аналіз психологічного стану та мотивації виконавців смертних вироків, що дозволить зрозуміти механізми їхньої поведінки.

Виклад основного матеріалу. Прийшовши до влади, більшовики з перших днів декларували фізичне знищення усіх ворогів. 11 серпня 1918 року В. Ленін телеграфував у Пензу: «Повісити (неодмінно повісити, щоб народ бачив) не менш як 100 явних куркулів, багатіїв, кровопивць... Зробити так, щоб на сотні верст навкруги народ бачив, тремтів ... Знайдіть людей потвердіших» (Бажан, Золотарьов, 2019, с. 7). Більшовиками пропагувалося досягнення цілей будь-яким шляхом. При цьому рішення про вбивство приймалося не з міркувань совісті, а суто за логічними розрахунками. Людське життя сприймалося як ставка у грі, де результат був усім, а способи його досягнення нічого не визначали. Страх був одним з найбільш використовуваних прийомів при контролюванні населення. Розправи у 1920-х роках проводилися різноманітними способами: розстріл був основним методом виконання вироку, але задля безшумності, з метою економії патронів, садистських міркувань.

Протягом 1920-х років процедура виконання смертних вироків набула своїх визначальних рис. Важливим було зберегти секретність виконання і поховання, існування певної свободи у трактуванні інструкцій (скидання трупів у річки, часте ігнорування прокурорського і лікарського нагляду).

Важливим для розуміння технології здійснення розстрілів є розкриття нормативної складової проблеми. Процедура виконання смертних вироків містилася у оперативному наказі НКВД СРСР № 00447. За наказом вирокі необхідно було проводити до виконання вказівок голів трійок, тобто наркомів республіканських НКВД. Засвідчений витяг з протоколу засідання «трійки», спеціальне розпорядження за підписом голови «трійки», яке вручалось особі, яка розстрілювала, слугували підставою для виконання вироку щодо кожного засудженого. Також

.....
була чітка вказівка щодо втаємничення часу та місця вироку по першій категорії з подальшим долученням документів в окремому конверті до слідчої справи» (Бажан, Золотарьов, 2019, с.16).

ЧК з перших днів свого існування покладалося у виконанні смертних вироків на комендантів та співробітників комендатури. Співробітники внутрішніх в'язниць ОГПУ-НКВД залучалися до вбивств згодом. Існували випадки перебирання функцій катів енкаведистами вищого рангу, які, ймовірно, робили це з власної ініціативи. Ю. Шатов, який був начальником Житомирського окружного відділу НКВД Київської області навесні–восени 1937 року, виконував смертні вирoki, розстрілюючи за ніч до 30 осіб (Бажан, Золотарьов, 2014, с. 185). Брало участь у розстрілах і керівники органів держбезпеки найвищого рангу. Нарком внутрішніх справ Кримської АРСР Л. Якушев упродовж 28-29 листопада 1938 року особисто розстріляв 553 особи. Існували випадки, що до розстрілів були причетні навіть судді (голова Військової Колегії Верховного Суду СРСР В.В. Ульріх). Нештатні виконавці буди відомі лише невеликій групі людей. Також на основі аналізу архівно-кримінальних справ можна стверджувати, що до розстрілів залучалися працівники автобази НКВД (Бажан, Золотарьов, 2014, с.186).

Слід зауважити, що причетність та співучасть конкретного працівника органів державної безпеки до масових розстрілів у 1937 році можна виявити на підставі аналізу офіційних документів НКВД, за зізнанням особи під час судового засідання та за свідченнями інших осіб (жертв, колег) (Бажан, Золотарьов, 2019, с. 21). Однією із загальних особливостей є поєднання роботи слідчого та члена розстрільної бригади: *«Я роботу поєднував, усю ніч працював тут, а вдень вів слідство...»* (Кокін, 2018, с. 275).

Непоодинокими випадками були арешт та страта тих співробітників, які залучалися до різних етапів розстрілів. Прикладом є справа виконуючого обов'язки помічника начальника автобази НКВД УРСР С. Я. Єдрусінського, якого було звинувачено у передачі за кордон секретної інформації щодо кількості виконаних смертних вироків в УРСР в 1937-1938 роках та у подальшому розстріляно (Бажан, Золотарьов, 2019, с.194).

Секретність операцій відбилася й на офіційній термінології. Від імені держави вживали терміни: «вища міра покарання», «вищий захід соціального захисту». У побутовій сфері чекісти маскували вбивство різними словами: «розміняти», «пустити в розхід». Секретність страт відбилася на термінології. Чекістський жаргон з кожним роком функціонування наповнювався новою термінологією. З 1920-х років замість терміну «вбивство» почали вживати «весілля» (вінчання зі смертю). З протоколів судових засідань військових трибуналів над виконавцями є зрозумілим, що вживалися для позначення розстрілу різноманітні евфемістичні вирази, як: «приведення у виконання», «чистка», «виключення», «особлива акція», «я виконував наказ та приводив вирок». Характерним є те, що у лексиці есесівців вбивство мало свої маскувальні слова: «особлива акція», «приведення у виконання», «переселення», «чистка», «виключення». Канадський психолог А. Бандура стверджує, що безособовий або ж пасивний стиль, який використовують злочинці, є лінгвістичним інструментом для створення видимості того, що надзвичайне зло є справою рук безіменних сил, а не людей (Bandura, 1973, р. 44).

Кожен з учасників операції мав певне місце і завдання стріляти чи охороняти. Існувала вказівка від вищого керівництва залучати оперативний склад до розстрілу по черзі (Кокін, 2018, с. 268). Цими діями люди були пов'язані один з одним скоєнням спільного злочину. Таке залучення слугувало перевіркою на універсальність працівника та стійкість, у певних випадках могло бути необхідним через фізичне виснаження працівників. Нових оперативних працівників часто могли відправляти на виконання вироків, що було своєрідною посвятою у чекісти.

Атмосфера, в якій відбулися масові страти, була просякнута насиллям, яким супроводжувалися усі етапи розправи над жертвою, а також – збоченими практиками, що свідчило про нестабільний моральний рівень енкаведистів: *«Зуб і Лебедєв встановлювали ім'я та по батькові інваліда, а потім його завели. У другій кімнаті всі були в цей час, старого повів Лебедєв і каже: «Лягай на жінку», я сказав: «Швидше, ніколи», і не пам'ятаю, я чи Ігнатенко відразу застрелили його»* (Кокін, с. 274). Також з цитати слідує, що дії, які виконували чекісти, можна назвати «конвеєром смерті», адже у обставинах масового позбавлення життя людей, виконавці не могли пригадати окремі випадки. Людське життя при цьому нічого не означало, головним було служіння та виконання обов'язку.

У загальному перед/під час виконання вироку працівниками застосовувалося фізичне насилля: *«Коли перший раз завели відразу 50 осіб, вони почули постріли, а біля них стояли наші люди з палицями. Я став їх по одному подавати в двері, а Гришин у цей час обходив їх і бив палицею по голові. Люди падали, самі вставати не могли, тому що вони були зв'язані, і я повинен був їх виносити на руках для розстрілу»* (Кокін, 2018, с.279). Аморальні насильницькі дії скоювали й щодо жінок. Молодим жінкам при всій бригаді наказували роздягнутися, далі виконавці, як лікарі, починали оглядати жертв й чинити різні види морального та фізичного насилля.

Енкаведисти працювали за умов, коли бригада могла здійснювати вироки двадцять разів на місяць. Для роботи видавалося 150 рублів на вечерю. Також виконавці визнавали, що вживали алкоголь перед виконанням вироків, аби почувати себе менш напружено (Кокін, 2018, с.283). Прикметним є проведення страти саме вночі, задля більшого конспірування. Робочий день рядового виконавця учасника бригади міг становити 6-8 годин нічної зміни, час варіювався, якщо особі було доручено виконувати інші обов'язки (вантажити трупи, доставляти їх до місця захоронення, або ж вдень проводити допити). Розстрілювати доводилося протягом годин, будучи при цьому по коліна у крові, бруді, з неприємним запахом крові та пороху від пострілів, що не могло не впливати на моральний та фізичний стан виконавців.

Одним із факторів, які впливали на виконання вироку, була кількість людей, яких необхідно було розстріляти за ніч. В середньому за ніч розстрілювали 100-150 жертв, але й траплялися випадки більшої кількості страчених, як у випадку Житомирського відділу НКВД: *«Коли область організувалася, почалися масові розстріли. Спочатку 100-120 осіб, потім по 150-200, 250 і по 300 осіб ми розстрілювали за одну ніч...»* (Бажан, Золотарьов, 2014, с. 189).

Перед стратою великої кількості людей чекісти ховали зброю в кишені, а у руках були палиці, короткі і довгі та схожі до ніжок від стільця. За свідченнями виконавців, брали їх тому, що іноді ув'язнений, якого виводили, починав хвилюватися, кричати, і його вдарили палицею.

Також виконавцями надавалися фальшиві обіцянки жертвам, наприклад того, що їх мають повести на роботу (Житомирський відділ НКВД) чи у баню (Уманський райвідділ НКВД). Робилося це задля упокорення і недопущення бунту чи паніки: *«Дали мені документ про видачу мені людей для допиту, і я їх привіз із в'язниці. Доповів я Шатову про доставку людей, а потім завів їх у кімнату № 14. Я запитував їхні прізвища, спеціальності, ніби відбираємо їх для роботи. Потім ми по одному їх виводили і в певному місці їх по одному розстрілювали, а решта нічого не знали»* (Кокін, 2018, с. 278). У подальшому практика фальшивих обіцянок для жертв перед стратою зустрічається також під час виконання гітлерівською армією операцій з масового знищення євреїв.

Зазвичай розстріли відбувалися у кімнатах коменданта, підвалах в'язниці, або інших будівель, що могли бути підпорядковані НКВД, гаражі тощо. В Уманському райвідділі НКВД розстрільні камери були в підвалі під клубною кімнатою. В'язниця, розташована по сусідству, поставляла ув'язнених на допити і розстріл. Її будівля, розрахована на 400, максимум 450 ув'язнених, у розпал терору вміщала близько двох із половиною тисяч осіб. А за деякими свідченнями і того більше (Віола, 2015, с.182). Наскрізним є використання саме закритого приміщення, задля конспірування діяльності. Також необхідними були місця, де утримували «приречених» людей перед смертною карою, працівники Житомирського відділу УНКВД використовували для цього гараж. Приміщення оббивали тканиною або ж цупким матеріалом, задля звуконепроникності. Навколо будівлі встановлювали пости розвідки, і після закінчення операції, що гарантувало захист від будь-яких випадковостей. Під час виконання вироків працювали двигуни машин, які мали заглушити звук пострілів та крики жертв. Кімната розстрілу могла містити роздягальню. Виконавцям доводилося змінювати одяг декілька разів на день через забрудненість. Чекісти могли одягати одяг розстріляних, який теж міг бути у цьому приміщенні (Бажан, Золотарьов, 2019, с.40).

У приміщенні розстрілу могла знаходитися комісія, як правило, з трьох осіб. Спостереження за виконанням вироку було обов'язком прокурора, щоправда, у період масових репресій й він міг бути відсутнім. Прокурор, якщо він був присутнім, мав пересвідчитися, що саме та людина, яку засудили до розстрілу, перед ним. Далі людину повертали обличчям до стіни, ставили на коліна, нахилили голову вниз і виконавець стріляв у потилицю. Стріляти саме у потилицю було важливим, задля меншої кількості крові. Обов'язком співробітника 8-го (обліково-статистичного) відділу НКВД була ідентифікація особи засудженого. Як зазначає О. Бажан, конвеєр смерті, який був запущений у 1937-1938 роках, не завжди міг працювати як злагоджений механізм, траплялися збої, що залежало від багатьох факторів (Бажан, Золотарьов, 2014, с. 187).

Окрім того, страта могла проводитися не лише шляхом розстрілу, а за умов масових репресій, виконавцями використовувалися й інші способи: *«Я раз зайшов до Вяткіна, там були Голубєв і Коротченко, і вони сказали, щоб я покваліфікував з видачою ними необхідних 280 осіб. Я запитав, як вони встигнуть виконати таку масу вироків, а Коротченко відповів: «Ми тепер не стріляємо, а ломами голови ламаємо...»* (Кокін, 2018, с. 299). Людей могли добивати різними предметами, інколи закопувати ще живими про що свідчила ексгумація жертв.

Визначити зброю, з якої стріляли виконавці, можна зі свідчень чекістів на судових процесах над «порушниками соціалістичної законності», а також з даних ексгумації тіл жертв терору. 24 травня 1943 року розпочалися розкопки масових могил у м. Вінниці. Знайдені тіла мали сліди вогнепальних пострілів у голову, яких інколи могло бути декілька: із 6360 тіл мали по 2 вхідні отвори, 78 тіл – по 3 вхідні отвори, а 2 тіла – по 4. Експертиза встановила, що для

.....
страсти використовувались набої малого калібру 5,6×15,6 мм кільцевого запалення з свинцевими безболонковими кулями. Маючи малу потужність такі набої могли вбивати не з першого пострілу.

Зі свідчень працівників, які здійснювали розстріли, є зрозумілим, що використовували радянський навчально-тренувальний револьвер Нагана Смирнського, зразка 1926 року, калібру 5,6 мм, а також гвинтівку: *«Я стріляв із «Нагана», потім Лебедев велів для зменшення шуму стріляти з дрібнокаліберної гвинтівки. Було 3 або 4 гвинтівки, і доводилося іноді по 4-5 куль випускати раніше, ніж розстріляєш засудженого»* (Кокін, 2018, с. 283). Вибір «Нагана» був обґрунтований тим, що такий зразок зброї зазвичай призначався для стрілецької підготовки особового складу РККА та НКВД та на гільзах не було жодних позначок. Окрім вищеназваних типів зброї, використовували табельну: браунінг, револьвер, пістолет «Маузер» (працівники Харківського НКВД) (Бажан, Золотарьов, 2019, с. 40).

Перевірка жертви на її смерть відбувалася працівниками, яких називали «лікарями», адже вони робили огляд тіла, хоча не мали спеціальної освіти. Огляд був можливий лише за умови малої кількості засуджених підносячи до повік палаючий сірник. За умов, коли слід було розстріляти значну кількість людей, розстріляних могли не перевіряти, адже на це не було часу й не вистачало фізичних сил, а одразу відправляти у вантажівку. У загальному існували працівники, які проводили розстріл, подавали тіла, вантажили їх на машину, водії та ті, хто проводив захоронення. Важливим було прибрати сліди, які могли залишитися на підвір'ї, по дорозі, тому часто за машиною, яка везла трупи, їхав чекіст, що мав перевірити усі сліди. На кладовищі залучали 2-х трунарів, і їхнім обов'язком було викопати зранку ями, і завдання їм давав тільки комендант. Цвинтар відіграв вирішальну роль, тому що звідти могло початися розшифрування операцій, і весь склад знав, що з весни цвинтар потрібно підсипати, зрівняти і засіяти травою. Усі особи, залучені до роботи з транспортування тіл, викопування або засипання ям, повинні підписати документ, який засвідчує, що вони присягнули на дотримання таємниці (McLoughlin, McDermott, 2003, p.130).

Наслідками масових розстрілів для виконавців було набуття психічних розладів, маніакальної підозрливості, депресії. Психічний та моральний стан чекістів описав Начальник Уманської оперативно-слідчої групи НКВД УРСР О. Томін: *«Працівників доводили до стану напівсонних автоматів, не здатних часом навіть мислити. Характерним у цьому відношенні є відомий епізод, коли працівник під час зустрічі з другом, замість звичайного привітання «здрасуйте», яке він хотів сказати, механічно поставив запитання «хто вербував?». Цим вигуком «хто вербував» була насичена вся обстановка роботи наших органів описуваного періоду, і цей вигук, як реальна загроза в перспективі самому почути його, подається керівництвом або зі слів цього, так званого керівництва, кожному, як сигнал до того, щоб сприймати і виконувати, але не надумати критикувати»* (Бажан, 2024, с. 24).

Як стверджує американський дослідник Голокосту та геноциду Дж. Воллер, така поведінка може бути доказом відсутності у виконавців явної психопатології, адже вони повідомляли про ранні реакції на етапі початку виконання обов'язків про власні реакції на людські страждання. Широкий спектр свідчень злочинців показує, що початкова участь у вбивствах часто призводила до нічних кошмарів, нападів тривоги, виснажливого почуття провини, депресії, шлунково-кишкових проблем, тимчасової імпотенції, галюцинацій, зловживання психоактивними речовинами, численних тілесних скарг та багатьох інших ознак стресових реакцій. Скоріше, цей травматичний стрес, викликаний злочином, відповідає тому, що звичайні, психологічно «нормальні» люди реагують на травматичні події, що виходять за рамки їх звичайного досвіду (Waller, 2002, с.69).

У подальшому спільна постанова РНК ССРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року засудила практику масових репресій за «лімітами», слідства та судочинства у спрощеному порядку, а також за цим документом ліквідовувалися всі «трійки». Послаблення, зумовлене згаданою постановою, тривало недовго. Через декілька місяців сталінський режим поступово повернувся до випробовуваних методів терору проти цивільного населення та колишніх виконавців терору з широким використанням військових трибуналів (Вронська, 2021, с. 162). Насилля в ССРСР мало циклічний характер. Спершу нанесення травми шляхом масових вбивств, потім період ослаблення, знову повернення до тортур. Така циклічність проникла і в практики, які використовували слідчі НКВД на допитах перед розстрілами. Заарештованому завдавали травм, відправляли до камери в'язниці на декілька діб, при повторних допитах побої наносилися саме на ті місця, які раніше були травмовані.

Висновки. Таким чином, у 1937-1938 роках працівниками НКВД здійснювалися смертні вироки зі суворою організацією та чітким розподілом обов'язків. Кожен учасник процесу мав визначене завдання – стріляти або забезпечувати секретність операції, що формувало залежність і колективну відповідальність за скоєне. Технологія виконання вироків була регламентованою наказом НКВД ССРСР №00447, який встановлював чіткий порядок виконання

розстрілів. Основними характеристиками процесу страти були врегульованість, стандартизованість, секретність, використання фізичного та морального насилля перед розстрілом.

Джерела та література:

- Bandura, A.** (1973). *Aggression: a social learning analysis*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 239p. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/1227918>
- McLoughlin, B., & McDermott K.** (2003). *Stalin's Terror*. London : Palgrave Macmillan UK, 275 p. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230523937>
- Waller, J.** (2002). *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford University Press, 316 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780195148688.001.0001>
- Бажан О., Золотарьов В.** (2019). Смертні вирoki у період Великого терору на території Харківщини: статистика, процедура та персональний склад «розстрільної команди». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 1 (51), 5-51. DOI: <https://doi.org/10.15407/vuchk2019.01.005>
- Бажан, О.** (2024). Удаваний та реальний портрети чекіста в добу Великого терору. *Радянське «я» і радянське «ми» між ідеологією. Колективна монографія*. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 23-32.
- Бажан, О., Золотарьов, В.** (2014). Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань. *Краєзнавство*, 1, 183-199.
- Вронська Т., Пилипчук В., Беланюк М.** (2021). Цивільне населення радянської України в полі зору військових трибуналів: регламентація каральних практик (1918–1959 рр.). *Український історичний журнал*. 2. 112-128. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.112>
- Кокін, С. (ред.)** (2018) *Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2*. Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВД УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 1. К.: Видавець В. Захаренко, 728 с.
- Лінн, В.** (2015). Справа Уманського районного відділу НКВД. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2 (45).
- Подкур, Р.** (2008) Деякі стереотипи світогляду чекістів під час Великого терору (1937 – 1938 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, XXIII*, 255-263

References:

- Bandura, A.** (1973). *Aggression: a social learning analysis*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 239p. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/1227918> [in English].
- Bazhan O. & Zolotarov V.** (2019). Smertni vyroky u period Velykoho teroru na terytorii Kharkivshchyny: statystyka, protsedura ta personalnyi sklad «rozstrilnoi komandy» [Death Sentences during the Great Terror in the Kharkiv Region: Statistics, Procedure, and the Personnel of the «Firing Squad»]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB – From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 1 (51), 5-51. DOI: <https://doi.org/10.15407/vuchk2019.01.005> [in Ukrainian]
- Bazhan, O. & Zolotarov, V.** (2014). Konveier smerti v chasy «Velykoho teroru» v Ukraini: tekhnolohiia rozstriliv, vykonavtsi, mistsia pokhovan [The conveyor belt of death during the «Great Terror» in Ukraine: the technology of executions, perpetrators, and burial sites]. *Kraieznavstvo–Local history*, 1, 183-199. [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (2024). Udavanyi ta realnyi portrety chekista v dobu Velykoho teroru [A fictional and real portrait of a Chekist during the Great Terror]. *Radianske «ia» i radianske «my» mizh ideolohiieiu* [The Soviet «I» and the Soviet «we» between ideology]. K.: DUKh I LITERA, 23-32. [in Ukrainian]
- Kokin, S.** (2018). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. Vol. 2* [Echoes of the Great Terror. A collection of documents in three volumes. Vol. 2]. Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobotnykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhenykh za porushennia sotsialistychnoi zakonnosti (zhovten 1938 p. – cherven 1943 r.). Kn. 1. [Documents from archival criminal cases against employees of the NKVD of the Ukrainian SSR convicted of violating socialist legality (October 1938 - June 1943)] K.: V. Zakharenko, 728 s. [in Ukrainian].
- Linn, V.** (2015). Sprava Umanskoho raionnoho viddilu NKVS [The case of the Uman District Department of the NKVD.]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB– From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 2 (45). [in Ukrainian].
- McLoughlin, B., & McDermott K.** (2003). *Stalins Terror*. London : Palgrave Macmillan UK, 275 p. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230523937> [in English].
- Podkur, R.** (2008) Deiaki stereotypy svitohliadu chekistiv pid chas «velykoho teroru» (1937 – 1938 rr.) [Some Stereotypes of the Chekists' Worldview during the «Great Terror» (1937-1938)].

Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu – Scientific papers of the Faculty of History of Zaporizhzhia State University, XXIII, 255-263. [in Ukrainian].

Vronska T., Pylypchuk V., Belaniuk M. (2021). Tsyvilne naselennia radianskoi Ukrainy v poli zoru viiskovykh trybunaliv: reglamentatsiia karalnykh praktyk (1918–1959 rr.) [The Civilian Population of Soviet Ukraine in the Field of Military Tribunals: Regulation of Punitive Practices (1918-1959)]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 2. 112-128. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.112>. [in Ukrainian].

Waller, J. (2002). *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford University Press, 316 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780195148688.001.0001> [in English].

Надійшла до редакції / Received: 04.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 13.08.2024